

OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL AİLESİ

FATİH BOZKURT*

İmparatorluklara başkentlik yapmış İstanbul'un tarihine göz atıldığında, kurulduğu dönemden itibaren dünyanın en kalabalık şehirleri arasında yer aldığı görülür. Bizans'tan sonra Osmanlı döneminde de bu özelliğini koruyan ve geliştiren şehir, endüstri devriminin İngiltere ve kıta Avrupa'sında ortaya çıkaracağı büyük sanayi şehirlerine kadar (XIX. yüzyıl başı) Akdeniz, Orta Doğu ve Avrupa'nın nüfus bakımından en önde gelen şehri unvanını taşımıştır. 1453 yılında II. Mehmed tarafından fethedildiğinde nüfusunun 50.000 civarında olduğu tahmin edilen şehrin, Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerinde büyük insan kaybı yaşadığı anlaşılmaktadır. İstanbul'un insan kaynağı bakımından toparlanması uzun sürmemiştir; bunda gerek Osmanlı idarecilerinin yeni payitahta ve iskânına verdikleri önemin gerekse şehrin siyasi otoriteden bağımsız büyüme potansiyelinin payı olduğu açıktır. İstanbul nüfusu için verilen rakamlar XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yüz binlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Başkent demografik yapısı ise, Osmanlı tarihi boyunca dinî, kültürel, etnik vb. kimliklere göre çok sayıda ve çeşitte toplumsal grubu içermiştir. *İstanbul ailesi* (yahut *İstanbul aileleri*), bir taraftan söz konusu demografik yapının oluşumuna katkı yaparken diğer taraftan bu yapının büyük ölçüde şekillendirdiği toplumsal zemin üzerinde gelişmiştir. Bu yönüyle, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde herhangi bir şehre ya da bölgeye özgü aile veya aile tipleriyle kıyaslanmayacak derecede zengin bir çeşitliliğe sahip olmuştur.

İstanbul ailesi kavramı; padişah ve geniş ailesinin oluşturduğu hanedan ailesini, üst düzey devlet idarecilerinin kalabalık kapı halklarını da içeren konak tipi büyük haneleri, imparatorluğun farklı bölgelerinden başkente gelip yerleşmiş Osmanlıların küçük/göçmen ailelerini, İstanbul nüfusunun önemli kısmını teşkil eden Müslüman aileleri, diğer taraftan farklı inanç ve kültürlerin biçimlendirdiği gayrimüslim aileleri, emektar yeniçerilerin mütevazı büyüklükteki ailelerini vb. aile türlerini içeren son derece kapsamlı bir çerçeveye sahiptir.

Dinî, kültürel, siyasi, sosyoekonomik vb. özelliklere göre çeşitli başlıklar altında toplanabilecek başkent aileleri arasında farklılıkların yanı sıra benzerliklerin de tespit edilmesi mümkündür. Osmanlı ailesi üzerine araştırma yapanların bir kısmı da, millet sistemi çerçevesinde ayrı başlıklar hâlinde ele aldıkları aileler arasında dahi benzer özelliklerin nispeten fazlalığına vurgu yapmaktadır.¹

Aile tarihi çalışmalarının önemli konu başlıkları evlilik ve ailenin oluşumu, aile hayatı, aile türleri, aile içi ilişkiler, doğurganlık, hane yapısı ve büyüklüğü, akrabalık ilişkileri, aile hukuku, ailenin sona ermesi şeklinde sıralanabilir. Tarihin yanı sıra sosyoloji ve antropoloji, aile üzerine araştırma yapan disiplinlerin başında gelmektedir. Bu çalışmada, geniş bir kavram olan İstanbul ailesi daha çok tarihsel boyutuyla ele alınacaktır. Doğurganlık, hane yapısı ve büyüklüğü, çok eşlilik ya da tek eşliliğin başkent toplumunda yaygınlığı, evlilik tecrübeleri, akrabalık bağları, kadın ve erkeğin aile içindeki rolleri üzerinde duracağımız konulardır. Başkent farklı toplumsal çevrelerine yerleştirilebilecek aileler arasındaki karşılaştırmalara da yer verilecektir.

İstanbul aileleri tarihi, geçmişi olduğu kadar günümüzü de anlamamıza katkı yapacak verimli bir araştırma sahasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul hanelerinde gözlemlenen demografik ve kültürel değişimlerin zamanla diğer şehirlere örneklik teşkil ettiği ve Cumhuriyet dönemi Türk aile yapısının şekillenmesinde etkili olduğu kaydedilmektedir. Endüstrileşmeyle birlikte Batılı toplumların aile yapılarında yaşanmış değişimlere benzer dönüşümlerin, yani küçük/çekirdek aile yapısı, düşük doğurganlık oranı, evlilik yaşlarında gerilemiş vb. dönüşümlerin Osmanlı ve İslam coğrafyasında ilk olarak İstanbul'da ortaya çıkması ve diğer bölgelerde yaklaşık 50-100 yıllık gecikmeyle benzer süreçlerin gözlemlenmesi İstanbul hanelerinin yaşadığı tarihsel tecrübeyi daha da önemli kılmaktadır. İstanbul hanelerinin uzak coğrafyalara da uzanan etkisinin, imparatorluğun son dönemiyle sınırlı olduğunu düşünmek doğru olmamalıdır. Tarihi boyunca kozmopolit

* Sakarya Üniversitesi

1 İber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000, s. 6.

1- İstanbul'da düğün alayı (Guer)

bir şehir kimliği taşımış olan Osmanlı İstanbul'u, çok değişik bölgelerden ailelere ev sahipliği yapmış olmasının yanında, özellikle başkent in seçkin çevreleri ve yerleşik nüfusunun temsil ettiği, tekrar ürettiği ve sonraki kuşaklara ve çevreye aktardığı aile kurumu da her dönemde önem arz etmiştir.

İstanbul'un fethinden itibaren yurt dışına sürgün edileceği 1924 yılına kadar başkent in ve imparatorluğun en seçkin ve dikkat çekici ailesinin, hanedan ailesi olduğuna şüphe yoktur. Tarihteki en uzun ömürlü hanedanlar arasında yerini almış olan Osmanoğullarının başkent in diğer ailelerinden ayrı olarak ele alınması gerekir.

Evlenme ve Çok Eşlilik

İstanbul aile tarihine başlangıç noktası olarak, başkentlilerin evlilik davranışlarını, bireylerin ve grupların evlilik stratejilerini, evlilik yoluyla kurulan bağları kısaca evlenme olgusunu belirleyebiliriz. Öncelikle vurgulanması gereken, evli erkek ve kadınların toplumda ideal yetişkin insan tipi olduğudur. Bekâr kalanlar her dönemde son derece küçük bir grubu teşkil etmiş olmalıdır. Evlilik davranışlarında değişimin yaşandığı ve muhtemelen bekârlığın sayıca daha fazla olduğu 1907 yılı nüfus istatistiklerine göre, İstanbullu kadınların yaklaşık %2'si, erkeklerin de %5'i bekâr kalıyordu.² Bu ortamda, ölüm veya boşanmayla sona eren evlilikler neticesinde

ikinci, üçüncü evliliği tecrübe eden dulların sayısının az olmadığını da belirtmek gerekir. Son dönemdekiler hariç, kaynaklar ortalama evlenme yaşının tespiti için yetersiz olsa da, başkentte evlenme yaşının XIX. yüzyılın ortalarına kadar düşük kaldığını varsayabiliriz. İstanbullu erkek ve kadınların evlilik yaşlarındaki gerileyiş XX. yüzyıl başlarında ortaya çıkacak yeni bir durumdur. 1907 yılı verilerine göre, başkent in Müslüman erkekleri arasında ilk evlilik yaşı ortalaması 30'a yaklaşmış iken kadınlarda bu oran 20 yaşın üzerine çıkmıştı.

Hukuki, dinî, kültürel boyutları olan nikâh ve evlilik törenleri ailelerin kuruluşunu sağlarken aynı zamanda yeni kurulan yuva için toplumsal meşruiyet ve onaylanma anlamlarını da içeriyordu. Evlilik sadece bir kadın ve erkek arasında kurulan bağ da değildir. İstanbul toplumunda evlilik yoluyla kurulan ilişkilerin aileleri, sülaleleri kapsayan, kısaca iki kişiyi aşan yönleri vardır, her toplumda olduğu gibi.

Osmanlı başkentinde evlilik yoluyla kurulan akrabalık bağlarının yaygın olarak grup içi evliliklerle kurulduğu ifade edilebilir. Yatay ve dikey hareketliliğe açık olmakla beraber, şehirdeki toplumsal tabakalaşma doğal olarak evlilikleri ve aile yapılarını da etkiliyordu. İstanbul'un elit çevrelerine mensup ailelerin evlilik tercihlerinde toplumsal statü, servet, yaşam tarzı, kültürel birikim vb. kıstasların çok daha belirleyici olduğu anlaşılıyor. Konu hakkında bilgilerimiz sınırlı olsa da bazı örneklerden hareketle bu düşünce şimdilik makul görünüyor. Köklü ulema aileleri arasında

² Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık: 1880-1940*, İstanbul 1996, s. 138.

2- Sultanahmet Meydanı'ndan bir düğün alayının geçişi (Motraye)

sonradan kurulan akrabalık ilişkilerini bu duruma örnek gösterebiliriz. Bu gruptan kişilerin (özellikle kadınların) terekelerinde aktarılan, gerek tereke sahibinin gerekse eşinin babalarına ait bilgiler, önemli makamlara ulaşmış iki aile arasında kurulmuş bağa işaret etmektedir. Örneğin, Kasım 1784 tarihli terekenin sahibi Fatma Zehra Molla Hanım'ın babası sabık şeyhülislamlardan es-Seyyid Mehmed Molla Efendi iken Mekke kadılığı yapmış zevci Mehmed Emin Molla Efendi'nin babası da şeyhülislamlardan (Veliyüddin Efendi) idi.³ XVIII. yüzyıldan itibaren başkent önemli aileleri arasında yer almış; müderrisler, kazaskerler, şeyhülislamlar çıkarmış Dürrîzade ailesinin evlilik stratejisi de Paşmakçızade, Feyzullahzadeler gibi önde gelen ulema aileleriyle akrabalık tesis edilmesi yönündeydi.

³ Fatma Zehra Molla Hanım'ın terekesi için bkz. Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 530, vr. 22b-23b.

Evlilik stratejisi bakımından zikredilmesi gereken bir diğer dikkat çekici toplumsal grup yeniçerilerdir. Emektar yeniçerilerin kendilerine eş olarak tercih ettikleri kadınların büyük çoğunluğunun cariye kökenli olduğu anlaşılıyor. Baba isimleri mahkeme kayıtlarında Abdullah olarak yazılı kadınları eşliğe tercih eden emektar askerlerin yaş ortalaması yüksek olmalıdır. Eşlerden birinin ölümüyle tescil edilen tereke defterlerinden bu tür ailelerin son derece küçük olduğu, mirasın en azından yarısının birçok örnekte devlet hazinesine intikal etmesinden anlaşılmaktadır.

Osmanlı ailesini ele alan incelemelerin üzerinde durduğu önemli konuların başında eş sayıları gelmektedir. Osmanlı toplumunda, Müslüman erkekler arasında çok eşliliğin (*teaddüd-i zevcât*) yaygın olduğuna dair görüş yakın zamanlara kadar egemendi. Oryantalist gelenek içinde kaleme alınmış eserlerin, çok eşlilik konusundaki kanaatin oluşumunda belirleyici olduğu

3- İstanbullu bir aile eğlenirken (Méry)

zikredilmelidir. Osmanlı toplumunda çok eşliliğin yaygınlığına ilişkin somut verilere, güvenilir kaynaklara dayanmayan görüşlerin tarihsel gerçekliğe uygun olmadığı son dönemde yapılmış araştırmaların önemli bulgularındandır. Osmanlı ailesi hakkında bilgi veren tarihî kaynakların başında gelen tereke defterlerine göre, gerek başkentte gerekse diğer Osmanlı şehirlerinde çok eşlilik sınırlı düzeyde kalmıştır. XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan dönemde Edirne'den Şam'a, Halep'ten Bursa'ya, Selanik'ten Antep'e kadar çeşitli Osmanlı şehirlerinde yaşamış Müslüman erkeklerden aynı anda birden fazla kadınla evli olduğu tespit edilenlerin oranı %10'u nadiren geçiyordu. Başkent ailelerinde bu oran daha yüksek değildi. XVII. yüzyıl İstanbul kadı sicillerine dayalı bir çalışmada, askerî zümre içinde tek eşliliğin %92,8 düzeyinde olduğu kaydedilmektedir.⁴

4 Said Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet

XVIII ve XIX. yüzyıllarda çok eşlilik oranı aynı grup için değişmemiştir. Yönetici sınıftan Müslüman erkeklerin sadece %8,2'si öldüğünde birden fazla eşi mirasçı bırakmıştır. Bu dönemde yönetici sınıftan olmayan sıradan İstanbulluların çok eşli aile düzeni kurmaları ise birkaç örnekle sınırlıydı. Öldüğünde evli olan Müslüman erkeklere ait 156 tereke kaydına göre çok eşlilerin sayısı 4'te kalmıştır (%2,5).⁵ Tereke kayıtlarına göre, başkent Müslüman hanelerinde birden fazla kadınla evli olan erkekler azınlıktaydı. Her kesim için saptanmış rakamlar düşük olsa da çok eşli olma durumu statü ve servet artışıyla doğru orantılı görünmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumu ve aileleri hakkında, öncekilerle kıyaslandığında,

Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, 1997, sy. 3, s. 31.

5 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *TD*, 2012, sy. 54, s. 95 vd.

güvenirlilik, muhteva zenginliği ve kapsam bakımından daha nitelikli yeni kaynaklar ortaya çıkmıştır. Kaydı tutulmuş örnekler çerçevesinde aileye ilişkin çeşitli bilgiler içeren mahkeme tutanaklarına göre, kadınlar da dâhil olmak üzere nüfusun tamamını saymayı amaç edinmiş, daha mühimi aileye ilişkin demografik ve sosyolojik bakımdan zengin veriler içermiş nüfus defterleri de İstanbul'da tek eşli ailelerin egemen olduğunu ortaya koymaktadır. Rakamlar gerçeği bütün açıklığıyla ifade etmektedir; 1885 yılında evli Müslüman erkeklerin %2,51'i çok eşli iken bu oran 1907 yılında %2,16 olarak saptanmıştır.⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda çok eşliliğin nadir olduğuna dair bazı gözlemler mevcuttur: Kanun ile şekillendirilmiş, akla göre ise sabır ve dayanıklılık isteyen çok eşlilik teoride bazı sınırlamalar altındadır, uygulamada ise bu sınırlar daha da daralır. Günümüzde Osmanlı toplumunun eğitilmiş kesiminde çok eşliliğe hemen hemen hiç rastlanmaz, en azından Batı'daki gayriresmi çok eşliliğe yaklaşamayacak kadar nadirdir.⁷

R. Mantran da çok eşliliğin ancak servet sahibi çevrelerde mümkün olabileceğini kaydeder ve tek eşliliğe dayalı aile hayatı bağlamında, Batı'nın mütevazı aileleriyle Osmanlı muadilleri arasındaki benzerliğe dikkat çeker: "Ve Türklerin büyük çoğunluğu fiilen tek eşlidir ve Batının mütevazı ailelerinden, birkaç örf dışında, hiç de farklı olmayan bir aile hayatı sürmektedir."⁸ 1578-1581 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş Alman din adamı Schweigger'in görüşü de Türkler arasında çok eşliliğin olmadığı şeklindedir.⁹

İstanbul ailesi tek eşliydi. Bu yapı, aynı zamanda, görece küçük bir aile olarak da tanımlanabilir. Aile yapısı hakkında kaynakların yetersizliği dolayısıyla, küçük aile tanımlaması, XV. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın son çeyreğine uzanan geniş dönem için ihtiyatlı kullanılmalıdır. İstanbul haneleri için kıymetli veriler sağlayan 1885 ve 1907 yılı nüfus sayımlarına dayalı araştırmalarda, bu dönemde İstanbul'da en yaygın aile tipinin karıkoca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰

6 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 161-162.

7 Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul 2007, s. 212.

8 Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 155.

9 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, nşr. H. Stein, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 210.

10 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 74-78, 99.

Hane Yapısı ve Hane Büyüklüğü

Osmanlı dönemi ailelerinin ortalama kaç kişiden oluştuğu, araştırmacıların üzerinde en çok durduğu konuların başında gelmektedir. Hane büyüklüğü kavramı, aile tarihi araştırmalarının kilit kavramlarından olmasının yanı sıra meseleyi geniş bir çerçevede değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır. Tek eşlilik yahut çok eşlilik, doğurganlık ve çocuk sayıları, eş ve çocuklar dışındaki aile bireyleri hanelerin büyüklüğünü doğrudan belirleyen öğeler oldukları gibi her biri aynı zamanda aile tarihi araştırmalarının önemli başlıklarındandır.

Tarihi kaynaklar, hanelerin yapısını ve büyüklüğünü kesin olarak ortaya koyma noktasında çeşitli zaafı taşımaktadır. Tereke defterleri, gerek kapsamlı bilgiler içermesi gerekse imparatorluğun erken sayılabilir bir döneminden itibaren tutulması ve nispeten düzenli seriler meydana getirmesi bakımından kıymetlidir. Bundan dolayı, Osmanlı ailesini konu edinen araştırmaların tamamına yakını tereke kayıtlarına dayalı olarak yapılmıştır. Terekeyi paylaşan vârislerin listesi, özellikle hane büyüklüklerinin incelenmesinde kullanılmıştır.

Osmanlı aile tarihi araştırmaları için en önemli kaynak gruplarından birini meydana getirir de, tereke defterlerindeki verilerden hareketle aileye dair bütün sorulara tatminkâr yanıtlar verilebileceğini düşünmemek gerekir. Araştırmacıların dikkatini çekmese de tereke defterlerinin ilk elden vurgulanması gereken özelliği, hane düzeyinde tutulmuş kayıtlar olmamasıdır. Aynı çatı altında yaşayan aile bireylerini içermeyebileceği gibi farklı bir hanenin üyesine, bu özelliği belirtilmeden yer verebilir. Dolayısıyla hane yapısı ve büyüklüğü incelemelerinde tereke kayıtlarının zayıf yönleri söz konusudur. Mesela, başkentteki konak tipi aileler, yani birden fazla aileyi (çoğul aile) barındıran büyük haneler hakkında suskun kalmaları kaçınılmazdır. Bununla birlikte, sosyologların temel (çekirdek) aile olarak tanımladıkları anne, baba ve çocuklardan oluşan aile yapısı için nispeten kullanışlı kaynaklardır. Ancak terekelerin çoğu durumda, gerçekte öyle olmasa da, çekirdek aile görüntüsü verebileceği unutulmamalıdır. Basitçe tereke defterleri; mirasın taksimi dolayısıyla hazırlanmış hukuk metinleridir ve ancak bu çerçevede aileyle ilgili kıymetli bilgiler aktarabilmektedir. Tereke defterleri, gelişmiş kayıt teknikleriyle hazırlanmış nüfus defterleri ortaya çıkıncaya kadarki dönem için (Osmanlılar için XIX. yüzyılın son çeyreği) aile hakkında en kıymetli kaynak olma özelliğini korumuştur.

Yasal mirasçıları içeren, bu kişilerin aynı çatı altında yaşayıp yaşamadıklarını belirtmeyen tereke

4- Bir İstanbul ailesi (M. Fuad)

kayıtlarına göre, tek eşliliğin egemen olduğu İstanbul ailelerinin büyüklüğünü, çocuk sayılarının belirleyeceği, çocuk sayılarına ebeveynlerin ilavesiyle hane büyüklüğüne ulaşılacağı açıktır. XVII. yüzyılda İstanbul'da aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,18'dir; bu sayı 1785-1875 döneminde ise 2,5'e yükselecektir.¹¹ Her iki rakam da oldukça düşük görünmektedir. Başkentli kadınların doğurganlık oranı kuvvetle muhtemel çok daha yüksekti. Nitekim 1717-1718 yıllarında İstanbul'da bulunmuş Lady Montagu, Osmanlı toplumunda doğurganlığın yüksek olduğunu, tanıdığı birçok kadının on iki, on üç çocuğa sahip olduğu ve bu çocukların yarısının veba ve diğer sebeplerden ötürü öldüğünü nakletmektedir.¹²

Tereke defterlerinin sadece mevcut (hayatta) mirasçıları içermesi ile çocuk ölümlerinin yaygınlığı dikkate alındığında, bu kaynakların doğurganlık konusunda zayıf kaldığı düşünülebilir. Daha mühimi, tereke kayıtları kayda giren örnekler bağlamında Osmanlı aileleri hakkında malumat içeriyordu. Mahkeme sicillerindeki terekelerin önemli bir kısmının ise, küçük yaşta çocuklarını mirasçı bırakmış, çoğu genç ebeveynlerin ölümü neticesinde kaleme alındığı anlaşılıyor. Biyolojik olgunluğa tam anlamıyla ulaşamamış, diğer bir ifadeyle büyümesi yarım kalmış ailelerin, çocuk sayıları bakımından toplumdaki aileleri eksik temsil edeceği aşikârdır. Nitekim XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla farklı coğrafyalardaki Osmanlı şehirleri için verilmiş aile başına düşen ortalama çocuk sayıları da yaklaşık olarak aynı rakamlarda buluşur. Osmanlı toplumu için küçük aile yapısı, araştırmacıların tekrar ettiği en önemli demografik karakteri yansıtır.

Tereke defterleri başta olmak üzere çeşitli mahkeme kayıtları, nüfus defterleri İstanbullu gayrimüslimler için de mevcuttur. Fakat 1785-1875 dönemi hariç, İstanbul'un gayrimüslim aileleri akademik incelemeye konu olmamıştır. Yalnızca 1785'ten başlayarak 90 yıllık süreçte Müslüman ve gayrimüslim aileleri çocuk sayıları bakımından karşılaştırılabilir. Başkent terekelerinden hane yapısı hakkında en güvenilir verinin bu yöntemle elde edildiği değerlendirilebilir. Çünkü aynı yöntemle hazırlanmış kayıtlara dayalı olarak farklı toplumsal grupların karşılaştırılması anlamlıdır. Bu dönemde gayrimüslimler, Müslümanlara göre belirgin şekilde daha fazla çocuğa sahip olmuştur; ortalama 2

¹¹ Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s. 114; Bozkurt, "Tereke Defterleri", s. 100.

¹² Mary Mortley Montagu, *Türkiye Mektupları: 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, ts., s. 105-106.

çocuğa karşılık 3 çocuk. Kadın ve erkek terekelerindeki çocuk sayıları da benzer oranda, erkeklerin lehine, değişiyordu.¹³

Hane hane nüfusun sayıldığı, zengin ve ayrıntılı demografik verilerin kaydedildiği nüfus defterleriyle birlikte İstanbul haneleri hakkında daha fazla malumat ortaya çıkar. Toplam doğurganlık oranı 1885 yılında 3,5 iken 1907 yılında 3,88 olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda doğum oranlarında büyük düşüş yaşanacaktır. 1945 yılı verilerine göre, toplam doğurganlık oranı 2,41'e gerilemiştir. Bu durum başkent toplumunda aile, kadın ve çocuk konularında yaşanan radikal değişimlerle açıklanmaktadır.¹⁴ Nüfus defterleri, daha önceki dönemler için mümkün olmayan, hane yapısı araştırmaları için özellikle kullanışlıdır. Meslek gruplarına, sosyoekonomik çevrelere göre farklılaşan İstanbul hanelerinin büyüklüğü, 1907 yılı için, ortalama 4,1 ile 5,7 arasında değişiyordu. Üst düzey kamu görevlilerinin haneleri, en kalabalık grubu meydana getiriyordu. Gerek çoğul gerekse geniş aile yapıları bu kesimde daha sık gözleniyor; konak tipi aile modeli ortaya çıkıyordu. Konak tipi aile olarak tanımlanan bu hanelerin nüfusunu artıran unsurlar arasına çoğu cariyeye statüsündeki hizmetlileri de ilave etmek gerekir. Esnaf ve zanaatkâr haneleri ise ağırlıklı olarak (%53) çekirdek aile özelliğinde idi. Çekirdek ailelerin elitler ve diğer kamu görevlileri arasında da yaygın olduğu aktarılmaktadır.

Boşanma, Ölüm ve Evlilik Tecrübeleri

Ali Rıza Bey, "hicri on üçüncü asır" yani XIX. yüzyıl İstanbul'unu anlatırken "avamın" aile hayatına da değinir. "Aile Münazaaları" başlığını taşıyan bu kısa bölümde karı koca geçimsizliklerine, aile kavgalarının sebeplerine ve taraflarına yer verilir. Nihayetinde çözümü boşanmakta bulan *biçare kadın*, mahkemeye başvurur, fesh-i nikâh ve nafaka davalarını açardı.¹⁵ Osmanlı İstanbul'unun son dönemi için aktarılan boşanma hikâyesinin benzerleri

¹³ Bozkurt, "Tereke Defterleri", s. 100-101.

¹⁴ Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 175 vd.

¹⁵ Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 9-11. Nafaka davası ile kastedilen çocuklar için talep edilen nafakalara ilişkin olmalıdır. XIX. yüzyılda ve önceki dönemlerde başkentli kadınlar boşanmak talebiyle mahkemeye gelip süreci başlattıklarında nikâh aktinin sona ermesiyle doğan çeşitli maddi haklardan vazgeçiyorlardı. Boşanma sonrasında çocuklar genellikle annelerine teslim ediliyordu. Çocukların nafakalarını karşılama sorumluluğu ise, hukuken babaların sorumluluğunda olduğundan ve muhtemelen boşanma sonrasında erkeklerin bu görevlerini ihmal etmeleri sıkça yaşandığından, kadınların çocukları için nafaka talep ettikleri davaların sayısı fazla idi.

5- Ev içinde müzik icrası (Allom)

9- İstanbul'da bir düğün alayı. Önde giden nahılı gelinin çeyizi takip ediyor. En arkada ise gelin arabası (Melling)

önceki asırlarda da fazlasıyla mevcuttu. Mahkeme kayıtlarındaki boşanmaların büyük çoğunluğunda dava sürecini başlatan kadınlardı. Evliliğin devam ettirilemez noktaya geldiğini düşünen başkent Müslüman kadınları, bazı maddi menfaatlerden vazgeçerek boşanmayı tercih edebiliyorlardı.¹⁶

¹⁶ İslam hukukunun tatbik edildiği Osmanlı toplumunda boşanma türleri *talak*, *muhalaa* ve *tefrük* olarak adlandırılan üç farklı uygulamadan oluşmaktaydı. Talak tarzı boşanma kocanın tek taraflı iradesiyle gerçekleşmekteydi. Bu tür örneklerde, kocaların boşadıkları eşlerine karşı mehr ve nafakalardan ibaret kayda değer maddi

yükümlülükleri göze almaları gerekiyordu. Tefrik ise çeşitli hukuki sebeplerle hâkimin verdiği boşanma kararıdır. Osmanlı dönemi mahkeme kayıtlarına göre, talak ve tefrik türü boşanmalar yaygın değildir, özellikle ikincisi. Osmanlıların en sık başvurdukları boşanma yöntemi muhalaa idi. Hukuken tarafların karşılıklı anlaşmalarına dayalı boşanma akdi olarak tanımlanan muhalaa, Osmanlı uygulamasında kadınların talep ettiği ve kocaların onayladığı boşanma türü olarak tarif edilebilir. Çoğu muhalaa örneğinde, evliliğe son vermek isteyen kadınların mehr ve nafaka talep etmekten vazgeçtikleri, hatta bazı örneklerde çocukların babalarına ait bakım masraflarını üstlenmek gibi ek mali yükümlülükleri dahi kabul ettikleri görülmektedir. Osmanlı aile hukuku hakkında ayrıca bkz. Mehmed Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.

Yahudilik ve İslamiyet'e nazaran evlilik ve boşanmayla ilgili kuralların daha sıkı olduğu Ortodoks Hristiyanlıkta ancak belli koşullarda boşanmaya izin verilmektedir. Boşanmanın yasaklandığı Katoliklik ise bu konuda diğerlerinden tamamen ayrılmaktadır.¹⁷ Başkent'in Hristiyan sakinleri Rum ve Ermeni

¹⁷ Hristiyanlığın Avrupa aile yapısına getirdiği iki önemli özellikten birinin boşanmayla diğerinin ise vaftiz ebeveynliği ile ilgili düzenlemeler olduğu kabul edilmektedir, bkz. Jack Goody, *Avrupa'da Aile: Bir Tarihsel-Antropolojik Deneme*, çev. Serpil Arısoy, İstanbul 2004, s.13.

cemaatlerinden oluşan Ortodokslardı. Bu cemaatlerde boşanma oranlarının Müslümanlarınkinden düşük olması kuvvetli bir ihtimaldi. Ancak İstanbullu Hristiyanlar arasında da yaygın olan boşanma şekli Müslüman ailelerle son derece benzerdi. Rum yahut Ermeni kadın, şer'î mahkemeye başvuruyor, *muhalaa* yöntemiyle kocasından ayrılıyordu. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da mahkeme kayıtlarına girmiş yaklaşık altmış boşanma kaydı Hristiyanların kadı mahkemesini boşanma davaları çerçevesinde ne sıklıkta

6- Çocuklar ve anneleri Tophane sahilinde kayık beklerken (Haltaire, TSM)

kullandıkları hakkında da fikir vermektedir.¹⁸

Boşanma, evlilikleri hukuken sona erdiren bir uygulamaydı; ancak en önde geleni değildi. Eşlerden birinin ölümü İstanbul hanelerindeki birliktelikleri tehdit eden en önemli faktördü. Sırasıyla salgın hastalıklar, koruyucu hekimliğin yetersizliği, yaşam standartları,

¹⁸ Nevzat Erkan'a henüz tamamlanmamış çalışmasıyla ilgili bulguları kullanmama izin verdiği için teşekkür ediyorum.

7- İstanbullu hanımlar (Preziosi)

savaşlar, doğal afetler vb. demografik yapıyı şekillendiren asıl etmenlerdi. Ortalama insan ömrünün günümüzle kıyaslanmayacak derecede kısa olmasına neden olan bu şartlar altında çocuk ve genç ebeveyn ölümleri oldukça yaygındı. Çocuk ölümleri anne, baba ve diğer aile bireylerini duygusal açıdan sarsmış olmalıdır; ancak aile hayatının devamlılığını etkilememiştir. Anne yahut babanın ölümü ise evliliklerle birlikte birçok durumda mevcut aile yapısını da sona erdirmiştir. Eşini yitiren dulların önemli bir kısmının, özellikle kadınların kalan ömürlerini bu şekilde tamamladıkları düşünülebilir. Fakat çok sayıda dulun tekrar evlenmeyi tercih etmeleri de mümkündür. İkinci, üçüncü evliliklerini yapmış kadın veya erkek başkentlilere ilişkin dolaylı bilgiler içeren kayıtlar her dönemde mevcut olmuştur. Son dönem nüfus defterleri, tekrar evlenen İstanbullulara ilişkin düzenli sayısal bilgiler içermektedir. Bu defterlerde 1906-1940 dönemi İstanbul'unda Müslüman kadınların %21,9'unun en azından ikinci evliliklerini gerçekleştirdikleri kaydedilmiştir.¹⁹

¹⁹ Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 142.

Boşanma ve ölümler neticesinde yapılan evliliklerle birlikte, karmaşık aile yapısı ortaya çıkmaktaydı. Üvey akrabalık bağlarına dayalı karmaşık ailelerin toplumda görece yaygın olduğu varsayılabilir. Baba bir kardeşliğin yanı sıra ana bir kardeşliğin, diğer taraftan üvey analığın ya da babalığın aile hayatını, aile içi ilişkileri nasıl etkilediği konusunda ise kaynaklar suskundur.

Sonuç olarak; son derece geniş bir araştırma sahası olan Osmanlı dönemi İstanbul ailesini ele alan bu yazı, konuyu tarihsel süreç içinde genel hatlarıyla aktarmayı hedeflemiştir. Kozmopolit şehir kimliği, İstanbul hanelerinin yapısına da yansımış ve başkentte diğer şehirlerle kıyaslanmayacak derecede farklı aile tiplerinin varlığını mümkün kılmıştır. İstanbul'un seçkin hanelerinin oluşturduğu konak tipi aile, tarih boyunca sosyolojik ve kültürel bakımdan gerek başkent gerekse imparatorluğun en önemli aile tiplerinin başında gelmiştir. İstanbul hanelerinin yaşadığı değişim ve dönüşümler, Cumhuriyet dönemi Türk aile yapısının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu yönüyle araştırma, sadece geçmişteki değil, günümüz Türkiye'sindeki aile yapısını da anlamaya katkı sağlayacaktır.